

Sector : Economie en Fysieke Omgeving
Afdeling/Project : Landbouw en Natuur
Samensteller(s) : Herman Stolwijk
Nummer : 5/2004/03
Datum : 20 juli 2004

De Economische Marginalisering van de Nederlandse Landbouw¹

Tot aan het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw, groeide de landbouw in Nederland ongeveer even snel als de rest van de economie. De Nederlandse landbouw onderscheidde zich daarmee in positieve zin van de landbouw in de andere rijke landen. Dat het aandeel van de landbouw in het bruto nationaal product desondanks structureel afnam, had te maken met het achterblijven van de prijzen. Door de forse stijging van de arbeidsproductiviteit bleven de agrarische inkomens overigens redelijk op peil.

Sinds een jaar of tien lijkt er sprake van een trendbreuk in deze ontwikkeling: de groei van de productie stagneert, de prijzen dalen sneller dan in de decennia daarvoor en de arbeidsproductiviteit neemt nog maar langzaam toe. Kortom, de Nederlandse landbouw is in een versneld proces van economische marginalisatie terechtgekomen. Het ziet er niet naar uit dat aan deze ontwikkeling snel een einde komt.

¹ Wordt geplaatst in septembernummer van Spil (tijdschrift over landbouw en landelijke gebied).

1 Het aandeel van de landbouw in het binnenlandse product

Als een economie groeit, neemt het aandeel van de landbouw in het binnenlands (bbp) product af. Een dergelijk proces heeft zich in alle rijke landen voorgedaan. Met een aandeel in het bbp van zo'n 2 à 3% is de landbouw in het rijke deel van de wereld daardoor nog maar een kleine economische sector. Vlak na de tweede wereldoorlog was dit wel anders. In de meeste rijke landen lag de bijdrage van de primaire landbouw aan het bbp toen nog ruim boven de 10%. Vanuit een oogpunt van de nationale economie verliest de landbouw dus aan belang zo gauw, met succes, een pad van groei is ingeslagen. Anders gezegd: structurele economische groei gaat gepaard met een economische marginalisering van de landbouw.

Die economische marginalisering is, in zijn algemeenheid, de uitkomst van twee met elkaar samenhangende ontwikkelingen.

Op de eerste plaats blijft de groei van het *volume* van de landbouwproductie veelal achter bij de volumegroei van het bbp. Deze ontwikkeling kan worden gezien als een uitdrukking van een achterblijvende vraag naar voedsel bij een toename van het inkomen. De consument toont snel verzadigingsverschijnselen.

Op de tweede plaats zien we, in een groeiende economie, ook een voortdurende druk op de *prijzen* van landbouwproducten. De oorzaak hiervan moet worden gezocht in de verhoudingsgewijs snelle toename van de agrarische productiecapaciteit. Door technische vooruitgang blijft, ondanks de bescheiden stijging van de vraag, de agrarische productiecapaciteit zich uitbreiden. Zowel de productie per oppervlakte eenheid grond als per eenheid arbeid nemen systematisch toe.

Weliswaar wordt in de meeste (rijke) landen getracht om door een uitgebreid systeem van beschermingsmaatregelen het proces van een al te snelle prijsdaling tegen te gaan, maar op termijn blijken deze pogingen niet heel erg succesvol. Want ondanks het, dikwijls complexe, netwerk van beschermingsmaatregelen zijn in alle (westerse) landen de voor inflatie gecorrigeerde af-boerderij prijzen van landbouwproducten de afgelopen decennia zeer fors gedaald. Dit 'falen' van de protectie wordt bovenal veroorzaakt door, wat het 'boemerang-effect' van op prijssteun gerichte maatregelen zou kunnen worden genoemd. Hiermee wordt bedoeld dat de kunstmatig hogere prijzen op de korte termijn wellicht effectief zijn, maar dat ze op de langere termijn juist ondermijnend werken op het prijsniveau. De prijssteun lokt namelijk investeringen in productiecapaciteit uit, en daarmee dus ook extra productie. Door die extra productie neemt de druk op de prijzen extra toe. Vanwege dit 'boemerang-effect', kan de vraag zelfs worden gesteld of, zonder de jarenlange protectie, de af-boerderijprijzen wel zo laag zouden zijn geweest als ze nu zijn.

De combinatie van een achterblijvende volumegroei en een reële daling van de prijzen leidt vanzelfsprekend tot een daling van het aandeel van de landbouwsector in het bbp.

2 De ontwikkelingen in Nederland

Oppervlakkig gezien vormen de ontwikkelingen van de landbouw in de Nederlandse economie geen uitzondering op dit algemene beeld. In de naoorlogse periode nam het aandeel van de landbouw in het bruto binnenlands product af van bijna 15% in 1950 tot iets meer dan 2% in het jaar 2000. En ook in Nederland zijn de agrarische productprijzen de afgelopen vijftig jaar sterk gedaald. Gecorrigeerd voor inflatie was een volume-eenheid landbouwproduct in het jaar 2000 ongeveer 72% goedkoper dan in 1950². Enigszins gechargeerd zou men kunnen zeggen dat landbouwproducten bijna ‘vrije goederen’ zijn geworden. Zoals bekend: vrije goederen kunnen weliswaar erg belangrijk zijn voor de mens, economisch zijn ze van geen betekenis.

In één opzicht wijkt de landbouwontwikkeling in Nederland echter toch opvallend af van die in de meeste andere rijke landen. Anders dan in bijna alle andere rijke landen was het groeitempo van de landbouwproductie in Nederland in de naoorlogse periode lange tijd (tot aan het begin van de jaren negentig), *nagenoeg gelijk* aan dat van de gehele economie. Dit opvallende fenomeen had niet zozeer te maken met de trage groei van de rest van de economie van Nederland maar veel meer met de, verhoudingsgewijs, sterke groei van de landbouw zelf.

Aan de hand van FAO-productie indices in tabel 1 kan dit laatste punt worden geïllustreerd. In deze tabel wordt de groei van de netto productievolumes van een aantal landen en landengroepen weergegeven voor de periode 1961-1991³. De netto productie is gedefinieerd als het verschil tussen de bruto productie en het verbruik door de sector zelf. In de periode 1961 en 1991 blijkt de netto landbouwproductie in Nederland aanmerkelijk sneller te zijn toegenomen dan in rijke landen als de Verenigde Staten, Japan, Australië en in de 15 landen die, tot voor kort, de Europese Unie vormden. Het volume van de netto landbouw productie van Nederland groeide in die periode bijna tweemaal zo snel als in de andere rijke landen.

Tabel 2.1 Ontwikkeling volume netto landbouwproductie in een aantal rijke landen(-groepen) en de wereld in de periode 1961-1991

	Gemiddelde groei per jaar in %
Verenigde Staten	1,7
Japan	1,2
Australië	2,1
EU-15	1,7
Nederland	3,0
Wereld	2,4

Bron: berekend uit FAO productiestatistieken.

² De prijsdaling van een volume-eenheid toegevoegde waarde was nog groter.

³ 1961 is het eerste jaar waarvoor FAO-data beschikbaar zijn.

Een economisch preciezer maat voor de economische ontwikkeling van de landbouw is de ontwikkeling van de toegevoegde waarde. Tabel 2 geeft voor vier naoorlogse periodes van tien jaar, de gemiddelde jaarlijkse groeicijfers van resp. het volume van de toegevoegde waarde in de Nederlandse landbouw en het (Nederlandse) bruto binnenlands product.

Periode	Landbouw Gemiddelde groei per jaar	BBP
1950-1960	2,4	5,0
1960-1970	3,5	5,3
1970-1980	4,4	3,1
1980-1990	4,7	1,9

Bron: berekend uit Nationale Rekeningen

Over de gehele periode van veertig jaar bedroeg de gemiddelde bbp-groei van Nederland iets meer dan 3,8% per jaar. De volumegroei in de landbouw lag daar met gemiddeld 3,75% per jaar, nauwelijks onder. In de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw kende de landbouw zelfs aanmerkelijk hogere groeicijfers dan de gehele Nederlandse economie. Een dergelijk sectoraal ontwikkelingspatroon past niet in het theoretische groei-model van een hoogontwikkeld, rijk en zeer dichtbevolkt land.

3 Nederland als agrarische grootmacht

De binnenlandse consumptieve vraag naar bewerkte en onbewerkte landbouwproducten nam in de naoorlogse periode minder sterk toe dan de productie. De sterke groei van de landbouwproductie in Nederland kon daarom alleen maar plaatsvinden doordat een steeds groter deel van de productie in het buitenland kon worden afgezet. Dit gebeurde deels rechtstreeks, in onbewerkte vorm, en deels in bewerkte vorm door de voedingsmiddelenindustrie.

De uitvoer van bewerkte en onbewerkte voedingsmiddelen (incl. de sierteelt) is derhalve sterker toegenomen dan de binnenlandse productie. In de periode 1950-1990 nam het uitvoervolume van onbewerkte en bewerkte agrarische producten van binnenlandse oorsprong gemiddeld met ongeveer 5,5% per jaar toe.⁴

De sterke groei van de uitvoer heeft er voor gezorgd dat de Nederlandse landbouw op de internationale markten van landbouwproducten en voedingsmiddelen in de loop der jaren als een 'grote mogendheid' bestempeld is gaan worden. Rond 1990 bereikte het aandeel van de Nederlandse agrarische uitvoer in de totale mondiale uitvoer van bewerkte en onbewerkte agrarische producten een hoogtepunt. Met een aandeel van bijna 10% was de Nederlandse agrarische uitvoer in het mondiale totaal toen ongeveer gelijk aan dat van Frankrijk. Alleen de uitvoer door de Verenigde Staten lag, met een aandeel van zo'n 14% nog op een hoger niveau.

Tegen die achtergrond is het niet verbazingwekkend dat Jacobs c.s. in hun uit 1990 daterende studie naar de concurrentiekracht van de Nederlandse economie, constateren dat Nederland 'wel een agrarisch land' lijkt⁵. In deze studie rangschikken de auteurs de door Nederland uitgevoerde producten naar hun aandeel in de wereldhandel. Op de lijst van de tien producten met het grootste aandeel in de wereldhandel, blijken er negen van agrarische oorsprong te zijn. En van deze negen zijn er zeven, direct of indirect, afkomstig uit de primaire sector, nl. snijbloemen, eieren, varkens, bollen en planten, melkroom, verse tomaten en verse aardappelen. Van de twee overige, cacao-poeder en cacao-boter, is de grondstof van buitenlandse oorsprong.

⁴ Zie Stolwijk, *De Nederlandse landbouw op de drempel van de 21ste eeuw*, CPB, 1992, p.19.

⁵ Zie Jacobs, D. P. Boekholt en W. Zegveld, *De economische kracht van Nederland*, SMO-boek, 1990, p.87.

4 Keerpunt in de beginjaren negentig

Aan de periode van forse productiegroei en een voortdurende toename van het internationaal marktaandeel is in de eerste helft van de jaren negentig een abrupt einde gekomen. Dit kan zowel van de nationale als de internationale statistieken worden afgelezen. De *nationale* statistieken laten een versnelling zien van het proces van economische marginalisering van de landbouw. Uit de *internationale* statistieken blijkt dat de Nederlandse landbouw in een hoog tempo bezig is marktaandeel te verliezen. Vanzelfsprekend hangen deze twee ontwikkelingen nauw met elkaar samen.

De verdere marginalisering van de landbouw binnen de nationale economie blijkt vooral uit de ontwikkeling van het aandeel van de landbouw in het bbp. In de periode 1990-2002 is dit aandeel gedaald van 4,1 % naar 2,2%, in relatieve zin is er dus sprake van een afname met meer dan 46% (1-2,2/4,1). De (relatieve) snelheid waarmee het economische marginalisatieproces van de landbouw zich voltrekt, is daarmee in de afgelopen 12 jaar gestegen tot iets boven de 5% per jaar. De gemiddelde snelheid waarmee dit proces zich in de 40 jaar daarvoor voltrok, lag iets boven de 3%.

De huidige snelle afname in het bbp-aandeel is de som van een stagnerende volumegroei en, vooral, een forse daling van de prijs van een eenheid toegevoegde waarde. In de periode 1990-2002 is de prijs van een volume eenheid toegevoegde waarde in de landbouw in reële termen met 38% gedaald.

Nu zou deze ontwikkeling op zichzelf niet zo 'erg' zijn, indien de prijsdaling gepaard zou zijn gegaan met een evenzo grote of grotere toename van de arbeidsproductiviteit. Dit blijkt echter niet het geval. In de periode 1990-2002 is de arbeidsproductiviteit in de Nederlandse landbouw, gemiddeld, met iets meer dan 2,1% per jaar toegenomen. Vooral na 1995 blijkt de groei van de arbeidsproductiviteit te stagneren. Ter vergelijking: in de periode 1950-1990 nam de arbeidsproductiviteit in de landbouw gemiddeld met 5,6% per jaar toe.

Dalende prijzen die, anders dan in het verleden, niet gecompenseerd worden door een groei van de arbeidsproductiviteit betekenen dat de inkomens achteruit gaan. En inderdaad, dit is het geval. Uit de inkomenscijfers die het LEI ieder jaar publiceert, blijkt dat het gemiddelde inkomen in de agrarische sector al jarenlang aan het dalen is. Gecorrigeerd voor inflatie en na betaling van loonkosten, rente en netto pacht, is het totale agrarisch inkomen in de periode van 1995-2002 met 45% gedaald⁶. En zelfs als 'gecorrigeerd' wordt voor het feit dat 2002 een jaar was met lage inkomens, dan nog is er sprake van een zeer forse terugval in de laatste jaren. Van

⁶ Zie Berkhout, P. en C. van Bruchem (red), *Landbouw-Economisch Bericht 2003*, LEI, Den Haag, p.64.

de stijgende inkomens waarvan met name in de periode 1997-2002 in de rest van de Nederlandse economie sprake was, heeft de landbouw in ieder geval niets gemerkt.

5 Ook internationaal terreinverlies

Ook op de internationale markten kan een (relatieve) achteruitgang worden geconstateerd. Een recent verschenen publicatie van de Bont en van Berkum⁷ laat dit voor een aantal belangrijke productgroepen zien. In deze studie wordt de marktpositie van acht, voor de Nederlandse landbouw belangrijke, productgroepen geanalyseerd. In tabel 3 staan de resultaten samengevat. Voor alle acht productgroepen die zijn geanalyseerd, is de positie van Nederland op de Europese markt de afgelopen 12 jaar verslechterd.

Tabel 5.1 Ontwikkeling aandeel Nederlandse agrosector op de Europese markt in de periode 1990-2002

Aardappelen	Afname
Sierteelt	Afname
Groente	Afname
Fruit	Afname
Zuivel	Afname
Varkensvlees	Afname
Pluimveevlees	Afname
Eieren	Afname

Uit deze studie vallen overigens meer aanwijzingen te destilleren die op een relatieve neergang van de Nederlandse landbouw duiden. Zo blijkt dat op Nederland en het Verenigd Koninkrijk na, in geen enkel land in EU de agrarische bedrijfsinkomens in de geanalyseerde periode (1994-2001) zijn gedaald. Daarbij moet nog worden aangetekend dat de inkomensdaling in het Verenigd Koninkrijk voor een aanzienlijk deel kan worden verklaard uit de waardeinstijging van het Britse Pond in die periode. Opmerkelijk is ook dat de groei van de toegevoegde waarde van de Nederlandse landbouw in de periode 1994-2001 nog niet de helft bedroeg van hetzelfde groeicijfer voor de EU-15. Exclusief de sierteelt, die volgens sommigen, waaronder oud-minister Winsemius eigenlijk niet tot de landbouw mag worden gerekend,⁸ was er zelfs sprake van krimp van het totale productievolume. In de decennia daarvoor was dat wel anders. In de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw groeide de Nederlandse landbouw ongeveer 2,5 maal zo snel als de landbouw in de rest van de (toenmalige) EU.⁹

Om de positie van de Nederlandse landbouw in het juiste internationale perspectief te plaatsen, dient ook de positie van de Europese landbouw in de wereld te worden beschouwd. Het beeld voor Nederland wordt dan nog negatiever. De groei van de Europese landbouw blijft namelijk

⁷ De Bont, C.J.A.M. en S. van Berkum (red.), *De Nederlandse landbouw op het Europese Scorebord*, LEI, Den Haag, 2004.

⁸ Zie hoofdstuk 4 in *Wat kunnen we willen met de landbouw?*, Advies over de toekomst van de landbouw en de landelijke gebieden, VROM-Raad, Den Haag, 2004.

⁹ Zie Stolwijk op. cit., p.6. Ook de FAO-cijfers in tabel 1 laten een veel snellere groei van de Nederlandse landbouw zien.

al jaren achter bij de groei van de landbouw in de rest van de wereld. Volgens gegevens van de FAO nam de mondiale landbouwproductie in de jaren negentig met gemiddeld 2,2% per jaar toe. De landbouwproductie binnen de EU daarentegen groeide gemiddeld slechts 0,5% per jaar. *De Nederlandse landbouw dus als achterblijver onder de achterblijvers.* Bijgevolg is het niet verrassend dat het aandeel van de Nederlandse landbouw en voedingsmiddelindustrie op de internationale markten eveneens aan het afnemen is. Van bijna 10% in 1990 is het aandeel gezakt tot, gemiddeld, 7,5% in de jaren 2000, 2001 en 2002.

6 Is de teruggang definitief?

De geschetste ontwikkelingen roepen de vraag op in hoeverre de trendbreuk die in het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw is opgetreden, tijdelijk is of dat ze een meer permanent karakter heeft. Eigenlijk duidt alles er op dat het laatste het geval is: er lijkt een definitief einde te zijn gekomen aan de lange periode van opvallend sterke groei van de Nederlandse landbouw. De toekomst zal worden gekenmerkt door krimp of, op zijn best, een zeer geringe groei.

Kort samengevat zijn in dit verband vooral de volgende ontwikkelingen relevant. Een aantal ervan drukte ook het afgelopen decennium al hun stempel op de sector.

- De teruggang van de intensieve veehouderij heeft onder andere te maken met de kunstmatige bevoordeling van de sector in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw. Door het Europese graanbeleid is de Nederlandse intensieve veehouderijsector jarenlang economisch op het verkeerde been gezet. Sinds een aantal jaren worden hiervan de wrange economische en milieu- vruchten geplukt. Het effect van de verslechtering van de concurrentiepositie lijkt nog niet uitgewerkt.
- De nitraatrichtlijn maakt iedere expansie van de (grondgebonden en de niet-grondgebonden) veehouderij vrijwel onmogelijk. Volgens berekeningen van het RIVM noodzaakt deze richtlijn voorlopig zelfs nog tot een verdere inkrimping van de veestapel¹⁰. Onder andere de Wageningse hoogleraar Bouma heeft in een WRR-studie serieuze kanttekeningen geplaatst bij de wetenschappelijke onderbouwing van deze richtlijn¹¹. Ook door Hanekamp is de wetenschappelijke basis van de nitraatrichtlijn scherp bekritiseerd¹². Maar los hiervan lijkt de bemoeienis van, zeg, de Grieken of de Portugezen met de grondwaterkwaliteit in, zeg, de Achterhoek in strijd met het officieel beleden subsidiariteitsbeginsel.
- Misschien wel net zo belangrijk zijn de implicaties van de kaderrichtlijn water. Hoewel over de precieze invulling van deze richtlijn nog grote onzekerheden bestaan, is de kans groot dat de effecten ervan die van de nitraatrichtlijn nog zullen versterken. Ook hier kan de subsidiariteitsvraag worden gesteld: wat 'rechtvaardigt' een Brusselse bemoeienis met de lokale waterkwaliteit in Nederland?
- Meer in het algemeen werkt het EU-subsidiebeleid niet ten voordele van de Nederlandse landbouw. Het beleid bevoordeelt extensieve bedrijven, dus vooral bedrijven van concurrenten buiten Nederland. Om nog maar te zwijgen van het Europese structuurbeleid waarvan eveneens vooral de (potentiële) concurrenten profiteren.

¹⁰ 'Om aan de nitraatrichtlijn te voldoen, moet de veestapel met circa 10% krimpen', aldus directeur Klaas van Egmond van het Milieu- en Natuurplanbureau in het Agrarisch Dagblad van 8 mei 2004

¹¹ Bouma, J. et al., *Milieubeleid in een veranderende context: zes voorbeelden*, W134, WRR, Den Haag, 2003, p.96.

¹² Jaap. C. Hanekamp, *De verbeterde 'cultuurkritische' handhaving van de nitraatrichtlijn*. Spil, 191-192, 2003, p.13-p.19

- Hoewel landbouw en voedingsmiddelen internationaal verhandelbare producten zijn, vindt in de praktijk de afzet voor het overgrote deel in de regio plaats. Voor Nederland bestaat die regio uit het rijke, dichtbevolkte Noordwesten van de Europese Unie. Deze markten vertonen verzadigingsverschijnselen. Vanwege een (verwachte) geringe groei van zowel inkomens als bevolking zullen die verschijnselen de komende decennia alleen maar meer doen gelden.
- De tendens naar internationale liberalisatie van de handel in landbouwproducten lijkt zich door te zetten, zij het met horten en stoten. Hoewel sommige onderdelen van de Nederlandse landbouw daarvan vermoedelijk zullen profiteren, met name de sierteelt moet in dit verband worden genoemd, zullen andere onderdelen, waaronder de akkerbouw en de dierlijke sector, onder druk komen te staan. Hoogstwaarschijnlijk zullen deze takken terrein verliezen. Een concreet voorbeeld is de suikersector. Hoe de internationale discussie over liberalisatie ook uit moege pakken, dat de sector op korte en middellange termijn zal krimpen lijkt onvermijdelijk.
- Vanuit de niet-landbouw zal de vraag naar ruimte de komende decennia verder toenemen. Behalve een toenemende behoefte aan ruimte voor wonen en economische bedrijvigheid, is er ook een groeiende vraag naar ruimte voor natuur, voor recreatie en voor water. Onder een liberaler ruimtelijke ordeningsbeleid zal de landbouw de strijd om de ruimte verliezen.

Samengevat kan worden geconcludeerd dat de Nederlandse landbouw vanuit drieërlei richtingen onder druk staat: ten eerste wordt de inzet van productiemiddelen bemoeilijkt; ten tweede stagneert de vraag op de traditionele afzetmarkten stagneert; en ten derde neemt de concurrentie van zowel binnen de EU als van buiten de EU toe. Uit de opsomming van groeibeperkende factoren volgt dat er eigenlijk alleen voor de sierteelt en, zij het in mindere mate, de glasgroenteteelt nog perspectieven op groei zijn.

7 Moet de geschetste ontwikkeling worden betreurd?

Als deze conclusie juist is, en de trends van de afgelopen 10-12 jaren in min of meerdere mate versterkt mogen worden doorgetrokken naar de toekomst, dan is de volgende vraag die opkomt: is dit erg? Is er reden om de ontwikkeling naar een verdere economische marginalisering van de landbouw te betreuren? Een ondubbelzinnig antwoord op die vraag is niet gemakkelijk te geven. Het antwoord hangt ook af van de positie van de vragsteller. Voor een akkerbouwer is stagnatie of krimp op sectorniveau natuurlijk geen aantrekkelijke vooruitzicht. En voor een aantal veehouders zal de invoering van de nitraatrichtlijn een dermate dure aangelegenheid zijn, dat ze zullen besluiten te stoppen. Kortom, agrarische inkomens zullen onder druk blijven staan. Als gevolg hiervan zullen ook de prijzen van de productiemiddelen dalen, vooral de prijzen van productierechten en grond.

Maar hoe moet vanuit het gezichtspunt van de nationale economie deze ontwikkeling worden beoordeeld?

De Amerikaanse econoom Tyler Cowen deed, recentelijk, kort verslag van treinreis van Washington naar Trenton¹³. De reis ging door een gebied waarin op grote schaal sprake was van industrieel verval. Het was een gebied waarin, in de loop der jaren, traditionele industrieën waren weggeconcentreerd. Velen zullen zo'n gebied als een teken van economische zwakte zien, zo schrijft Cowen. Ten onrechte, vindt hij, want een land dat bereid is economisch zwakke sectoren te laten krimpen, in plaats ze met subsidies in stand te houden, laat daarmee juist zijn economische kracht zien. Kun je zo ook naar de huidige ontwikkelingen van de Nederlandse landbouw kijken? Dat is maar ten dele het geval. Tyler Cowen doelde op het verschijnsel waarin nieuwe economische activiteiten, productiefactoren uit de oude weghalen omdat die nieuwe activiteiten aan die productiefactoren een hogere beloning kunnen bieden. Nieuwe economische activiteiten dus, die de concurrentie om de productiefactoren winnen van de oude activiteiten. Een dergelijk proces verklaart maar voor een klein deel van hetgeen er aan de hand is in de Nederlandse landbouw. Hier zijn het niet, of in ieder geval: zeker niet alleen, de positieve ontwikkelingen in andere sectoren waardoor de Nederlandse landbouw de laatste jaren in zo'n hoog tempo economisch marginaliseert. De achteruitgang heeft maar voor een klein deel te maken met een gebrek aan *inherente concurrentiekracht* van de sector. Naar internationale maatstaven is de Nederlandse landbouw technologisch juist zeer geavanceerd en hoog-productief. De factoren die voor de stagnatie van de Nederlandse landbouw relevant zijn, hebben, zo bleek uit de hierboven genoemde opsomming van punten, vooral te maken met de *externe context* waarin de Nederlandse landbouw opereert. De stagnatie van de Nederlandse landbouw moet daarom zeker niet als teken van economische kracht van de rest van de economie worden gezien. Veel meer is het een teken van economische zwakte: een traditioneel

¹³ Tyler Cowen, *America's Economic Secret* www.marginalrevolution.com/marginalrevolution/2004/05/index.htm

internationaal sterke sector die marginaliseert terwijl niet duidelijk is wat voor andere activiteiten er voor in de plaats komen.